

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА Б. К. ЄНКЕНА (1873–1943) В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ
Й РОЗВИТКУ СЕЛЕКЦІЙНОЇ ТА ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ НА ХАРКІВЩИНІ**

Вергунов В. А.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН

Актуальність теми:

Для існування наймолодшої складової культури нації та вітчизняного природознавства – сільськогосподарської дослідної справи 2014 рік є знаковим. Її поступ до формалізованого буття має тисячолітню передісторію [1] та, як писав А. А. Вербін, проходить «... самобутнім шляхом...» [2]. Як галузь знань або, за Н. К. Недокучаєвим «сукупність відомостей і методів вивчення сільськогосподарських явищ» [3], галузеве дослідництво у вигляді морфолого-генетичного ґрунтознавства ствердилося 10 грудня 1883 р. після захисту В. В. Докучаєвим докторської дисертації за книгою «Російський чорнозем» [4]. Наступного року з моменту створення першої постійно діючої казенної інституції – Полтавського дослідного поля – розпочався відлік сільськогосподарської дослідної справи як організації [5], або «сукупності установ і заходів, що мають кінцевою метою удосконалення техніки сільського господарства» [3].

Результати досліджень:

Б. К. Єнкен (Енкен, нім. – Jenken) народився 21 (12) січня 1873 р. у м. Тамбові (нині – Російська Федерація) у родині відомого в місті юриста (присяжного повіреного) Карла Августовича Єнкена (сина провізора), що мав статус особистого почесного громадянина.

У Тамбові Б. К. Єнкен закінчує сім класів реального училища, а після цього з 1893 р. шість років навчався на сільськогосподарському відділенні Ризького політехнічного технікуму, а з 1896 р. згідно з Указом Миколи II – інституті (нині – Ризький технічний університет). Його поява відповідала загальноєвропейській тенденції стосовно майбутнього розвитку науки кінця XIX ст. з її стрімкою еволюцією природничих і точних знань та оформленням їх у вигляді концепції класичної фізики, хімії та біології. Швидкий промисловий ріст стимулював прискорений розвиток технічних дисциплін і давав можливість розібратися у суті технологічних процесів і, головне, обґрунтувати їх теоретично. Вищий навчальний заклад, в якому навчалися лише чоловіки без складання конкурсних іспитів на платній основі, у складі шести факультетів був відкритий 14 жовтня 1862 р. як перший технічний університет суміжних дисциплін за типом Швейцарського федерального вищого училища в Цюріху.

Викладали предмети до 1896 р. виключно німецькою мовою фахівці з Німеччини, Швейцарії та Австро-Угорщини, а його випускників прирівнювали у правах до елітного Петербурзького інституту цивільних інженерів (нині – Санкт-Петербурзький державний архітектурно-будівельний університет). Зокрема, вони отримували особливий статус, наприклад, їх не призивали до війська [6]. Під час навчання юнак пройнявся революційним духом. У 1895 р. за зберігання й розповсюдження нелегальної літератури на рік потрапив під нагляд поліції та тимчасово був відрахований з навчального закладу [7].

29 січня 1900 р. Б. К. Єнкен закінчив по першому розряду повний курс Ризького політехнічного інституту з дипломом № 106 та похвальним атестатом № 419 від 27 березня 1900 р. [8]. Після цього рік вивчав сільське господарство Кубанської області. Закладає й організовує виноградно-виноробне господарство біля м. Анапи. В цьому місті 24 вересня 1900 р. у нього народився старший син Вадим.

Згідно із відношенням Петровської земської управи Саратовської губернії № 582 від 20 лютого 1900 р. Б. К. Єнкен за наймом працює її повітовим агрономом [8]. Саме тут вперше публічно заявив про себе як видатний представник вітчизняної суспільної агрономії.

Від 1 травня 1908 до 19 липня 1919 р. наукова діяльність Б. К. Єнкена пов'язана із видатним творчим об'єднанням, яке без перебільшення потрібно розглядати як явище у вітчизняному галузевому науково-освітньому та культурному середовищі, – Харківським товариством сільського господарства, що розпочало свою генеруючу консолідуєчу діяльність з 1880 р. не тільки в регіоні, але і для потреб Полтавської, Курської, Воронежської, Катеринославської губерній та Облaсті Війська Донського. Мова йде про території, де значна частина населення і до сьогодні представлена українцями. Не може не вражати спектр багатогранності в його роботі на благо подальшого розвитку вітчизняного сільського господарства, що організаційно складалося з чотирьох блоків та 24 позицій у рік свого найвищого розвитку до початку Першої світової війни. Так, при Товаристві функціонували: 1) сільськогосподарське бюро (торгове і консультаційне), створене у 1885 р.; 2) з 1908 р. книжковий магазин; 3) заснований у 1908 р. Комітет сприяння сільській кооперації; 4) Контрольно-насінна станція, що розпочала свою роботу в 1906 р.; 5) тарифне бюро з 1907 р.; 6) майстерня і склад наочних приладів із сільського господарства; 7) інструктори-спеціалісти з усіх галузей сільського господарства, сільськогосподарської промисловості, машинобудування; 8) засноване у 1908 р. винокурне відділення; 9) лабораторія при ньому; 9) відділення садівництва і городництва з 1899 р.; 11) відділення тваринництва, починаючи з 1907 р.; 12) Харківська племінна книга великої рогатої худоби, що стала першою в Україні; 13) Союз із раціональної годівлі худоби. До другого блоку «Дослідні установи» увійшли: 1) Харківська селекційна станція, 2) мережа дослідних ділянок з культури картоплі. Третій блок «Видання Товариства» складали: 1) «Південно-Російська сільськогосподарська газета» (з 1899 р.); 2) «Хлібороб» (з 1907 р.); 3) «Довідковий листок з хлібної торгівлі» (з 1909 р.); 4) сільськогосподарський календар «Хлібороб» (з 1909 р.), 5) «Праці Товариства». Не менш значущими для свого часу стали щорічні: 1) Обласний аукціон, виставка-ярмарок племінної великої рогатої худоби та свиней, 2) весняна виставка-базар квітів й овочів, 3) літня виставка-базар троянд і суниць, 4) осіння виставка-базар хризантем та ін.

Починаючи з 1912 р., додався ще один, тепер уже репрезентаційний орган міжнародного визнання у вигляді сільськогосподарської агентури США. Правління товариства прийняло рішення на власні кошти продовжити цю справу, розпочату три роки тому колегами з Катеринославської губернії, що її відкрили за ініціативою губернського агронома В. В. Таланова. Перевести до Харкова агентуру спонукало рішення Катеринославського губземства від 20 грудня 1911 р. про її ліквідацію. Ще до прийняття зазначеної резолюції до завдань цього підрозділу входили: 1) закупка насіння різних маловідомих у країні рослин, 2) отримання відомостей про різноманітні новинки в американських господарствах, 3) купівля американського снопов'язального шпагату і збут насіння російських пшениць, 4) складання статей із сільського господарства з метою ознайомлення місцевих господарів з успіхами американського сільського господарства, 5) відповіді на запитання з місць, 6) підготовка до Катеринославської виставки. Як засвідчив час, культурний і суто комерційний бік діяльності агентури у Катеринославському губземстві виявився вдалим. Низка перекладених з англійської книг, зокрема «Питання посушливого господарства», «Кукурудза і кормові рослини», «Постановка хлібної торгівлі у США», а також видання спеціального журналу «Вісті земської сільськогосподарської агентури у Північній Америці» мали величезний успіх в імперії. На одну зі статей керівника сільськогосподарської агентури у США І. Б. Розена під загальною редакцією Катеринославського губернського агронома В. В. Таланова Борис Карлович навіть підготував рецензію до «Південно-Російської сільськогосподарської газети» за 1909 р. [9].

Модельна американська ферма на Катеринославській виставці постійно збирала відвідувачів. За її основу взяли або (правильніше сказати) перенесли ферму в північно-

західній частині штату Небраски розміром 59 десятин, де застосовувалася така сівозміна: 1) чорний пар, 2) озимина, 3) кукурудза, 4) ярі, 5) сорго [10]. Крім того, виділили ділянку під люцерну, а також штучні та природні багаторічні трави й однорічні вигони. Першочерговим завданням цієї ферми було не виробництво зерна на ринок, а отримання кормів, що відповідало основним принципам суспільної агрономії. Іншою особливістю стало широке застосування ошадного обробітку ґрунту полів сівозміни. До цих дослідів долучилася Полтавська дослідна станція, а головні висновки оприлюднили і Харківському товаристві сільського господарства. Було одержано й інші позитивні результати щодо відпрацювання агротехніки вирощування, в першу чергу кукурудзи. Але в цілому всі причетні досить швидко зрозуміли, що потрібно мати власну систему підвищення продуктивності полів і ферм, зокрема, сорти і породи, максимально адаптовані до місцевих ґрунтово-кліматичних умов. Стосовно інших доробків, то закупівельна діяльність агентури за три роки склала 50 000 руб., з яких 9 тис. руб. отримано від продажу зерна [11]. Враховуючи реальні перспективи від роботи власних представників на благодатному американському ринку, з 1912 р. Харківське товариство сільського господарства вирішило взяти на себе її утримання. Таким чином, незважаючи на скромні фінансові можливості, воно на той час не поступалося за своїм впливом у галузевому середовищі країни навіть славетному Імператорському Московському товариству. Високо цінуючи професіоналізм працівників і особливо керівників окремих ланок, керівники робили все можливе, щоб в його розгалуженій системі працювали найкращі. Так, на чолі першої в Європі сільськогосподарської селекційної станції – Харківської, створеної товариством у 1908 р., з'явилися видатний вчений-аграрій та організатор науково-освітнього процесу професор П. В. Будрін, що фактично знаходився у відставці після багаторічної праці у Ново-Олександрійському інституті сільського господарства і лісівництва, перебуваючи навіть на посаді ректора, та його «політично неблагодійний» помічник Б. К. Єнкен. Свої місця вони посіли згідно з обранням 15 травня 1908 р. на засіданні Правління Харківського товариства сільського господарства. До речі, згодом фактично одночасно залишили керівництво станцією.

Б. К. Єнкен брав участь у всіх підготовчих роботах щодо розгортання діяльності Харківської селекційної станції (виборі дослідної ділянки, розробці наукової програми, закладці стаціонарних дослідів, будівництвах тощо) [12]. Вчений стояв біля витоків створення Комітету при ній. За задумом його організаторів (21 чол.), станція з 1913 р. мала стати першим відділом майбутньої Харківської обласної дослідної сільськогосподарської станції з відділами селекції, рільництва, тваринництва, ентомології, фітопатології, садівництва, метеорології і хімічних досліджень. 17 грудня 1908 р. після виступу губернського ентомолога І. В. Ємельянова «Про положення справ у боротьбі зі шкідниками у С. Штатах» на Загальних зборах Харківського товариства сільського господарства саме Б. К. Єнкен разом з А. М. Рабіновичем ініціює розробку «... мотивованого клопотання до Головного управління землеустрою і землеробства про заснування ентомологічної станції поблизу Харкова» [13]. Крім того, учений через № 5–6 «Південно-Російської сільськогосподарської газети» за 1909 р., а також особисті листи звертається до дослідних установ і приватних осіб з проханням надсилати до Харківської селекційної станції насіння озимих та ярих культур. Того року було одержано насіння з Полтавського й Омського дослідних полів, Шатилівської дослідної станції. Його висіяли у ботанічному саду при станції. Зпоміж іншого, Б. К. Єнкен особисто займається «... заготівлею 100 тис. цегли» для «... майбутнього зведення будівлі...», проводить закупівлю «... живого і мертвого інвентарю» та вівса [14]. Іншу частину насіння зернових культур і кормових рослин було отримано після виставок, проведених у 1909 р. Харківським товариством сільського господарства – насінневої у лютому та сільськогосподарської восени.

На урочистому засіданні 28 жовтня 1909 р., що проводило Полтавське товариство сільського господарства з нагоди 25-річчя Полтавського дослідного поля, Б. К. Єнкен від імені Харківської селекційної станції робить фундаментальну доповідь «Розвиток дослідної справи в Росії та її сучасний стан», яку було опубліковано в його «Працях» [15], а та-

кож окремим відтиском тисячним накладом (Полтава, 1912. – 52 с.) [16]. У ній він виступив як перший вітчизняний класичний історик сільськогосподарської дослідної справи. Наступного дня разом з учасниками зібрання Б. К. Єнкен детально ознайомлюється з дослідним полем: стаціонарними дослідями, агрономічною лабораторією, вегетаційним будинком, метеорологічною станцією, а також контрольною станцією з випробування насіння і мінеральних добрив [17]. Всі пояснення давав директор Полтавського дослідного поля С. Ф. Третяков, з яким Б. К. Єнкен не просто постійно листувався, але товаришував.

Ще до початку урочистостей Б. К. Єнкен готує заголовну статтю до спецвипуску щотижневика «Південно-Російська сільськогосподарська газета», присвячену 25-річному ювілею Полтавського дослідного поля, появу якого він розглядає як відповідь на «... блискавичний розвиток агрономії і дослідної справи у другій половині XIX ст. в Західній Європі...». При цьому його виключне значення пояснює «... палким інтересом і тією вірою, з якою Полтавське товариство сільського господарства ставилося до дослідного поля, особливо в перші періоди його життя, і вдалим підбором осіб, які стояли на чолі справи...», додаючи при цьому, що вони «... назавжди залишаться в історії нашої дослідної справи». Тим самим, ще раз доводить про виключне місце особистості в історії.

Разом із директором станції професором П. В. Будріним Б. К. Єнкен став одним із активних 226 учасників I Всеросійського з'їзду діячів із селекції сільськогосподарських рослин, насінництва і розповсюдження насінневого матеріалу, який відбувся 10–15 січня 1911 р. у Харкові. Як згодом писав про нього сам учений: «... у всіх відношеннях він був досить вдалим і перевершив всі очікування», а головною його ідеєю стало обговорення «... питань організаційних, що є на даний момент, коли законопроект з дослідної справи знаходиться в Держдумі, найважливіших і невідкладних..., від рішення яких залежить вся доля селекції в Росії, розуміючи її у широкому смислі слова» [18].

Під час роботи Першого Всеросійського селекційного з'їзду у Харкові 10–15 січня 1911 р. Б. К. Єнкен знайомиться з М. І. Вавиловим, з яким потім листується. Згодом він особисто рекомендує йому в учні свого сина Вадима. Як свідчить опублікований у п'ятому томі «Наукова спадщина М. І. Вавилова (з епістолярного спадку 1911–1928 рр.) лист М. І. Вавилова до Б. К. Єнкена від 3 грудня 1925 р. [19], таке звернення відбулося у другій половині 1911 р.

Після зібрання на підставі рішення Правління Харківського товариства сільського господарства від 19 січня 1911 р. згідно з доповіддю її президента С. М. Кузнецова Б. К. Єнкена відряджають на рік до Німеччини, Австрії, Данії і Швеції для ознайомлення з організацією та методикою роботи їхніх селекційних установ і насінневих господарств, а також торгівлею насінням.

Не менш активною та державотворчою для потреб організаційного розгортання вітчизняного галузевого дослідництва стала участь Б. К. Єнкена в Першому з'їзді з сільськогосподарської дослідної справи Південно-Східної Європейської Росії і Північного Кавказу 24–26 травня 1912 р. у Ростові-на-Дону, проведеному під егідою Імператорського Доно-Кубано-Терського товариства сільського господарства. У його роботі взяли участь 212 провідних фахівців напряму з головною метою вирішити питання «... про створення великої сільськогосподарської районної дослідної станції на південному сході Росії» [20]. Мова йшла про обговорення проекту відкриття Південно-Східної обласної сільськогосподарської дослідної станції в Ростові-на-Дону та її структурну побудову. Як наслідок, було прийнято відповідні постанови для реалізації виконавчою владою. Б. К. Єнкен, окрім головування на підсекції, 25 травня брав участь на засіданні секції виноградарства, виноробства, садівництва, городництва і плодівництва, а також Комісії з дослідної справи, що відбулася 27 травня 1912 р., уже після офіційного завершення з'їзду [21]. Серед іншого, при розгляді питання про відкриття відділу прикладної ботаніки при обласних дослідних станціях та зосередженні при ньому всієї селекційної справи, Б. К. Єнкен підтримав підхід, запропонований В. Я. Юр'євим та О. С. Астаховим, із тезою, що «... питання достатньо вивчене для такого приєднання». Що стосується відділу захисту рослин, то Борис Карло-

вич спочатку висловився про його поділ на ентомологічний та мікологічний у зв'язку з «... різномірністю методів досліджень», або у вигляді підрозділу відділу рослинництва [22]. Однак після низки зауважень вніс іншу пропозицію, яка була прийнята більшістю при голосуванні, а саме: про необхідність існування єдиного відділу захисту рослин. Свої доповіді Б. К. Єнкен робить на засіданнях підсекції селекції і насінництва: 1) «Основні риси організації обласної станції і зокрема її селекційного відділу», 2) «Організація і діяльність Харківської обласної сільськогосподарської селекційної станції», 3) «Селекційна справа в Західній Європі», 4) «Комітет сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства і його найближчі завдання», 5) «Про організаційно-посередницьке бюро при випробувальній комісії при Харківському товаристві сільського господарства». Велику зацікавленість становили останні дві, опубліковані в «Працях» з'їзду [23–24]. Зібрання прийняло відповідні постанови щодо реалізації запропонованих нововведень у межах всієї країни, а саме «...об'єднати дослідні установи на основі сумісної виписки приборів машин та їх випробування...», бо це є «...невідкладною вимогою на часі» та «...з метою такого об'єднання бажано заснувати в даний момент при комітетах сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства організаційно-посередницьке бюро з виписки, обладнання та випробувальні комісії приборів і машин при ньому...» [25]. До речі, першочерговим завданням згаданого посередницького бюро, що свою діяльність поєднувало з Комітетом сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства, стало «...сприяння на засадах взаємодопомоги раціональній організації і обладнанню дослідних установ, господарств, контрольних станцій, технічних лабораторій та інших аналогічних установ» [23]. Таким чином, вирішувалися нагальні питання технічного оснащення кращим обладнанням для виконання польових та лабораторних досліджень, запроваджувалася їх стандартизація або відповідність регламенту роботи, особливо на корпоративних основах, заради розв'язання єдиного наукового завдання. Тому не дивно, що це починання Б. К. Єнкена є актуальним і сьогодні на фоні бюджетних проблем із закупівлею новітнього лабораторного обладнання для дослідницького процесу. Серед іншого, зібрання не тільки підтримало існування такого органу, як Комітет сільськогосподарського рослинництва при Харківській селекційній станції, але вирішило вийти з клопотанням про його створення і, головне, – фінансування з боку Департаменту землеробства при всіх обласних станціях які вже діяли або були новостворені.

Після переходу або перетворення у 1913 р. Харківської селекційної станції у підрозділ Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції на чолі з Б. М. Рожественським, Борис Карлович виконує обов'язки завідувача її селекційного відділу, а з 1914 р. через хворобу (туберкульоз) працює рядовим науковим співробітником. До речі, у 1914 р. після загострення хвороби біля восьми тижнів знаходився на лікуванні в м. Рейхган (Баварія) і Швейцарії [7]. Крім величезної організаційної діяльності зі створення станції, Б. К. Єнкен продовжує вести селекційну роботу, в першу чергу із соняшником, як піонер серед вчених країни. Цікаво, що коли у найвідомішого вітчизняного селекціонера з культури соняшнику В. С. Пустовойта у 1912 р. запитали, чому він хоче цим займатися, він відповів, що з ним працюють тільки двоє вчених – О. М. Плачек у Саратові та Б. К. Єнкен у Харкові. Хоча, заради справедливості, слід зауважити, що перші досліди із сортовивчення соняшнику було поставлено на створеному в 1890 р. Лохвицькому дослідному полі Лохвицького сільськогосподарського товариства. Це поле було засноване в першу чергу як установа з вивчення культури тютюну, а потім цукрових буряків у маєтку панів Савицьких Лохвицького повіту Полтавської губернії. Починаючи з 1895 р., на ньому закладають нові досліди з олійними культурами, в тому числі і з соняшником. На весь комплекс дослідних робіт Департамент землеробства навіть виділив 1 000 руб. Їхнє наукове керівництво спочатку забезпечував директор Лохвицького дослідного поля, випускник Гори-Горєцького землеробського училища П. М. Ломоносов, а з 1896 р. – З. І. Васильєв. У наступні роки цю роботу проводили Г. С. Малець (1898–1902), М. С. Троїцький (1903), М.

П. Іванов (1904) і з 1905 р. – М. Г. Ротмістров [26]. Що стосується безпосередньо сортів, то станом на 1910 р. вивчали чорний гризовий місцевого походження та два олійних – панцирний і зеленка селекції Донського дослідного поля. Наукові результати досліджень висвітлювалися у спеціальних «Звітах про діяльність дослідного поля з культури тютюну-махорки, олійних і гречки Лохвицького товариства сільського господарства» [27]. Таким чином, саме Полтавщина є піонером дослідництва технологічного сортовивчення соняшнику. Харківщина його фактично продовжила для потреб селекції та насінництва. Відкриттям Лохвицького дослідного поля є те, що найбільшу кількість корзинок соняшнику дає рядовий посів, меншу – густий просапний, а найменшу – рідкий просапний. При цьому зі збільшенням міжрядь зростає і кількість крупних корзинок. Безпосередньо щодо сортів соняшнику, то ще за результатами досліджень 1896–1897 рр. було з'ясовано перевагу сірого гризового над білим гризовим і олійними сортами на фоні глибокої оранки й кількості внесеного гною [28].

16 березня 1912 р. від імені Харківського товариства сільського господарства та § 49 його Статуту Б. К. Єнкен при станції створює перший в країні новий орган галузевого координаційного дослідницького впливу – Комітет сільськогосподарського рослинництва, який очолює до від'їзду з Харкова. Його головним завданням стало «...сприяння розвитку сільського господарства, рослинництва на наукових засадах, у першу чергу на півдні Росії, в районі діяльності Товариства...», а також в інших суміжних регіонах у разі згоди на те губернаторів [23]. На реалізацію запропонованого Б. К. Єнкеним розроблено 11 завдань, зокрема: створення секцій і комісій; запровадження колективних дослідів, дослідних і показових ділянок із сортовипробування; анкетування; облаштування виставок, конкурсів і базарів, а також курсів й нарад; проведення з'їздів та екскурсій країною і за кордоном; участь у всеросійських та міжнародних фахових зібраннях, комісіях, товариствах і союзах; заснування спеціалізованих дослідних установ; здійснення громадського контролю над виробництвом і збутом насінневого та посадкового матеріалу тощо, а також облаштування музеїв, впровадження племінних книг та реєстрів для видання каталогів сортів, правил і інструкцій.

1 червня 1914 р. за ініціативою Б. К. Єнкена і сприянням цього Комітету відбулася Нарада із пивоварного ячменю під головуванням А. Д. Сенчука [29]. У заході взяли участь діячі Полтавської, Харківської та Катеринославської губернії. У вступному слові Б. К. Єнкен відмітив, що вона є першою в країні для «...представників практики та дослідної справи...», хоча в Америці подібні заходи широко використовують як дієвий засіб встановлення взаємовигідної співпраці. Великий інтерес у присутніх викликали доповіді Б. К. Єнкена «Пивоварні ячмені в Західній Європі і їх селекція» [30] та «Про роботу селекційного відділу з пивоварними ячменями» [31]. В останньому виступі, який супроводжувався демонстрацією колекції насіння і колосків, він наголосив, що Харківська селекційна станція розпочала селекційні роботи з пивоварним ячменем з 1910 р. і в основі відбору в трьох напрямках стали акліматизований сорт Ганна Моравська і місцевий з Катеринославської губернії. Селекція проводилася методами індивідуального добору, шляхом розділення форм і в незначній кількості – гібридизації (схрещування). У підсумку Б. К. Єнкен наголосив про вже налагоджений широкий обмін селекційним матеріалом для цієї роботи з Бюро з прикладної ботаніки і науковими установами Саратовської та Полтавської губерній і Закаспійської області, а також, що створення пивоварних ячменів у трьох згаданих напрямках цілком можливе, але має величезні труднощі; місцеві сорти є, скоріше за все, найкращим матеріалом для селекції якнайбільш пристосовані до місцевих умов; необхідним є безпосередній обмін між пивоварами, сільськими господарями і селекційним відділом.

Трохи згодом, 15 червня 1914 р. Комітет сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства провів Обласну нараду, присвячену питанню обстеження сільськогосподарських рослин у Харківській губернії та затвердженню його програми. На ньому з доповідями виступили Б. К. Єнкен, М. В. Ляковський, О. П. Ситніков та О. А. Яната. Власне бачення програми обстеження Борис Карлович висловив у двох виступах: заголовному – «Про обстеження сортів сільсь-

когосподарських рослин у зв'язку з іншими дослідженнями» та заключному – «Про обстеження сортів сільськогосподарських рослин» [32]. Було прийнято рішення заслухати отримані експедиційні результати на жовтневій 1914 р. та лютневій 1915 р. нарадах для створення єдиної програми подальших досліджень, а все разом потім представити на генетичному з'їзді в Москві.

Завдяки архівам удалося достеменно встановити весь величезний обсяг експериментальних робіт з питань селекції, проведених Б. К. Єнкеним на Харківській дослідній станції [8]. Об'єктом його генетичної і методологічної, а також селекційної праці, крім соняшнику, стали озиме жито та ячмінь. Стосовно жита, то він завершив дослідження щодо класифікації типів колосу АВС і їхніх ботанічних та агрономічних характеристик. Було розпочато роботи з вивчення кольору зерна жита та біологічних, технічних, хлібопекарських та борошномельних властивостей скловидного жита; дослідження родоначального жита шляхом обстеження Ставропольської губернії і старого місця розташування колишнього Баталнашинського відділення та здійснення гібридологічного аналізу місцевого Немишлянського і Петкузького жита. Також протягом 1914 р. Б. К. Єнкен ініціює і керує проведенням піонерських не лише в імперії, а навіть у світі суцільних експедиційних обстежень ботанічних і біологічних характеристик хлібів Харківської губернії на замовлення Харківського губерніального земства. У результаті було виявлено 231 зразок озимої пшениці, значна кількість якої належала до типу червоної безостої. У межах цієї діяльності вчений описав культурні сорти жита краю, а також оригінальні іноземні. З ячменем було проведено гібридологічні аналізи до F_2 включно з метою встановлення генетичних формул і виявлення факторів гладкоостості ості, забарвлення та ін.; опис українських та іноземних сортів; опис рас (місцевих для запилювачів); виявлено можливості селекції пивоварних ячменів.

На основі проведеного історико-архівного та бібліографічного дослідження встановлено:

1. Повітовому, а згодом губернському агроному Б. К. Єнкену за період 1900–1908 рр., у першу чергу в Петровському, Вольському, Тамбовському, Аткарському повітах, а також у всій Саратовській губернії удалося запровадити все краще, що мала на той час суспільна агрономія, яка розгорнула свою діяльність в імперії наприкінці 90-х рр. XIX ст. Як і її творці – О. Ф. Фортунатов та В. Г. Бажаєв – Б. К. Єнкен максимально побудував всю систему організації надання агрономічної допомоги населенню в регіоні, насамперед, базуючись на новітніх здобутках вітчизняної галузевої науки (сівозміни, системи удобрення, технології тощо), а також на кращому з іноземної, особливо стосовно технічного забезпечення. У цей період життя він всіляко сприяє заснуванню місцевих дослідних станцій та полів для потреб наукового забезпечення ведення сільського господарства. Яскравим прикладом є його участь у підготовчих заходах зі створення Саратовської сільськогосподарської дослідної станції.

2. Для потреб вітчизняного галузевого дослідництва Б. К. Єнкен найбільш продуктивно працював протягом 1908–1919 рр. на Харківській селекційній, а згодом на обласній сільськогосподарській дослідній станції. Із самого початку він стає дієвим учасником запровадження проголошеної у 1908 р. В. В. Вінером обласної організації галузевого дослідництва.

Окремо слід сказати про внесок Б. К. Єнкена в організацію досліджень з питань селекції і насінництва, які стали дієвим важелем усього комплексу системних наукових досліджень для потреб сільського господарства з єдиним координаційним центром. Він особисто під науковим керівництвом професора П. В. Будріна причетний до початку спеціальних селекційних наукових досліджень з культурою соняшника в Україні. Не менш знаковими для країни з цього приводу є його селекційні роботи зі створення нових сортів озимого жита та ячменю. Низкою своїх доповідей на загальнодержавних та регіональних рівнях Б. К. Єнкен безпосередньо брав участь у відпрацюванні оптимальної структурної моделі обласної організації сільськогосподарської дослідної справи. Успіхи від такого дослідництва, зрештою, привели до підвищення продуктивності полів та ферм і, як наслідок, збільшили бюджетні асигнування на аграрний сектор з 2 999 864 руб. у 1901 р. до

101 908 792 руб. у 1911 р. (419 %) [33]. У свою чергу, майже вчетверо зросли витрати на утримання Департаменту землеробства (2 млн. 693 тис. 500 руб) і його дослідницьку мережу, що станом на 1911 р. становили 1 млн. 687 тис. 842 руб., а також на галузеві освітні заклади (3 млн. 159 тис. 320 руб.). Сам Б. К. Єнкен у рецензії на «Проект організації порайонного вивчення сільського господарства» В. В. Вінера, що передбачав поділ країни на фізико-географічні райони за даними ґрунтових, ботаніко-географічних, кліматичних і сільськогосподарсько-статистичних досліджень, писав, що той увібрав у себе все краще від попередників (В. В. Докучаєв, П. А. Костичев, Сибірцев), а також американської організації дослідної справи, що полягала у «... концентрації науково-експериментальних завдань і сил на районних станціях, з перенесенням польових дослідів на дослідні поля...». Це давало підстави «... поставити дослідну справу на міцний ґрунт для правильного розвитку її діяльності» [34]. Серед структурних піонерських новобудов, запропонованих Б. К. Єнкеним для потреб обласної організації ведення дослідництва, були Комітет сільськогосподарського рослинництва, Організаційно-посередницьке бюро з виписки, обладнання та Випробувальна комісія приборів машин при ньому. Обидві одиниці стали обов'язковими для всіх обласних сільськогосподарських дослідних станцій, які на той час існували або були новостворені. Для фундаментального вивчення наукових проблем селекції ученим запроваджено обов'язкове експедиційне дослідження культур регіону в агробіологічному відношенні; для об'єднання зусиль науки і практики – проведення спеціалізованих з'їздів (ініціював і провів Перший з'їзд із пивоварного ячменю). З метою репрезентації новітнього в селекції і насінництві було запроваджено спеціалізовані курси за обов'язковою участю науковців. Учений також першим запропонував спеціальний орган для координації галузевих наукових досліджень у регіоні, а також для потреб селекції на рівні імперії. Б. К. Єнкен першим науково обґрунтував створення спеціалізованого товариства селекції сільськогосподарських рослин і насінництва півдня Росії, що втілювалося в життя в Україні за радянської доби у вигляді Всеукраїнського товариства насінництва з 1922 р. За все перераховане є підстави віднести Б. К. Єнкена до когорти видатних послідовників справи – академіка В. І. Вернадського, професорів Д. І. Менделєєва, В. В. Докучаєва, І. О. Стебута, П. А. Костичева, А. Є. Зайкевича та ін. щодо становлення й розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та організації і складової культури нації та природознавства. Ще вагомим був його внесок разом з академіком М. І. Вавиловим, професорами О. Ф. Баталіним, П. В. Будріним, Р. Є. Регелем, Д. Л. Рудзинським, А. П. Семполовським у становлення й розвиток у країні науки селекції та насінництва (контрольно-насіневої справи), а також генетики. Саме завдяки активній державотворчій діяльності П. В. Будріна та Б. К. Єнкена протягом 1908–1911 рр. через законопроект «Про насадження сільськогосподарських дослідних установ», прийнятий Держдумою Росії у 1912 р., при всіх обласних галузевих дослідних станціях обов'язково створювали селекційні відділи.

3. Б. К. Єнкена можна вважати піонером вітчизняної сільськогосподарської наукової бібліографії з питань селекції та насінництва завдяки друкованому органу Харківського товариства сільського господарства «Південно-Російська сільськогосподарська газета», яка виходила з друку з 1908 р.

4. Не менш вагомий внесок Б. К. Єнкена в організацію науково-освітнього процесу з питань селекції та насінництва як Росії, так і України. Ним підготовлено цілу плеяду видатних учених-селекціонерів світового виміру: академіків Ф. Г. Кириченка (1904–1988), П. Х. Гаркавого (1908–1984) та В. М. Ремесла (1907–1983).

5. Б. К. Єнкен має безпосереднє відношення до становлення й розвитку всесвітньо-відомого Харківського наукового центру з селекції сільськогосподарських рослин, який сьогодні очолює фактично продовжувач запровадженої ним у 1909 р. справи з селекції соняшнику академік В. В. Кириченко. Селекційні роботи на Харківській селекційній станції у 1909 р. розпочиналися з невеликим штатом працівників (П. В. Будрін, Б. К. Єнкен, старші фахівці Департаменту землеробства з селекції сільськогосподарських рослин

П. П. Корхов і П. А. Пахомов, два практиканти і три студенти) [35], а сучасний Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН є найбільшою селекційною установою країни не просто за набором культур, які досліджуються, а й за визнанням у фаховому середовищі світу. Б. К. Єнкеним створено і районовано перші в Україні сорти соняшнику та озимого жита (у співавторстві). Головне, що на Харківській селекційній станції під науковим керівництвом професора П. В. Будріна з 1908 р. Б. К. Єнкен розпочав займатися тим, про що згодом влучно зауважував академік М. І. Вавилов у своїй пленарній доповіді «Проблема походження культурних рослин у сучасному розумінні» на Першому Всесоюзному з'їзді з генетики, селекції, насінництва і племінного тваринництва 10 січня 1929 р. у Ленінграді: «На відміну від XIX сторіччя дослідник підходить тепер до проблеми походження організмів, у першу чергу як експериментатор, як інженер», і додавав: «Старе рішення питання про походження тієї чи іншої культурної рослини або тварини з віднесення його до Старого чи Нового світу, зі встановлення приблизних родинних зв'язків диких і культурних рослин, більшої чи меншої давності рослин чи тварин нас тепер не задовольняє» [36]. Таким чином, Борис Карлович одним із перших у країні почав займатися динамічним створенням нових сортів на науковій основі всього селекційного процесу та для насінницьких потреб.

6. Вперше відтворено творчий доробок Б. К. Єнкена, що складається з 114 наукових та науково-популярних праць, брошур і рецензій тільки за 1905–1926 рр., написаних переважно російською та українською мовами й систематизовано доступну історіографію про вченого. Решта, в першу чергу за період 1919–1943 рр., на жаль, поки що недоступна.

7. Серія історичних і біографічних праць ученого, присвячених історії зародження, становлення й розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи і місця в цьому процесі Полтавського дослідного поля, піднімають його не просто на рівень А. А. Вербіна, В. В. Вінера, О. Г. Дояренка, Н. К. Недокучаєва, К. А. Тимірязєва та ін., а з окремих класичних сьогодні контекстових підходів на піонерське перше місце.

8. На підставі проведених досліджень життя та творчість Б. К. Єнкена умовно можна поділити на 10 періодів:

I. *Тамбовський (1873–1894)* – здобуття початкової та середньої освіти та виявлення здібностей до природознавчих дисциплін;

II. *Ризький (1894–1900)* – отримання фахової агрономічної освіти та формування науково-освітнього погляду для потреб суспільної агрономії;

III. *Саратовський (1900–1908)* – аксимальне запровадження новітніх знань для потреб суспільної агрономії в регіоні;

IV. *Перший Харківський (1908–1919)* – наукова та організаторська робота з питань селекції та насінництва, а також сільськогосподарської дослідної справи;

V. *Перший Краснодарський (1919–1924)* – виробничо-практична галузева науково-освітня діяльність у державних установах та навчальних закладах Краснодарського краю;

VI. *Одеський (1924–1925)* – виробничо-наукова праця у місцевому порту;

VII. *Другий Харківський (1925–1926)* – редакторська та науково-організаційна робота у Сільськогосподарському науковому комітеті України та Всеукраїнському товаристві насінництва;

VIII. *Маслівський (1926–1929)* – викладацько-наукова діяльність у Маслівському сортивничо-насінневому технікумі ім. К. А. Тимірязєва;

IX. *Київський (1928–1929)* – завідування борошномельно-хлібопекарською лабораторією випробування зерна спочатку при Сорто-насінневому управлінні Цукротресту, а потім Всеукраїнському торгівельному музеї. Декілька місяців на початку 1930 р. знову працював на Харківській обласній сільськогосподарській дослідній станції.

X. *Другий Краснодарський (1930–1943)* – викладацька діяльність у Краснодарському СГІ та бібліотечна на Краснодарській дослідній станції ВІР.

Список використаних джерел

1. *Вергунов В. А.* Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект / В. А. Вергунов ; ННСГБ НААН. – К. : Аграрна наука, 2012. – 416 с. – (Іст. – бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 68).
2. *Вербин А. А.* Очерки по развитию отечественной агрономии: введение в агрономию / А. А. Вербин. – М. : Сов. наука, 1958. – С. 2.
3. *Недокучаев Н. К.* Опытное дело в полеводстве: теория и практика / Н. К. Недокучаев. – М. : Госиздат им. Н. Бухарина, 1929. – С. 9–19.
4. *Вергунов В. А.* В. В. Докучаєв і становлення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та організації (до 130-річчя виходу книги «Російський чорнозем») : наук. доп. / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К. : ФОП Д. Ю. Корзун, 2013. – 36 с.
5. Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля) : наук. доп. / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К. : ФОП Корзун Д. Ю., 2014. – 28 с.
6. *Таланова М.* Рижский политехникум: наш славный предшественник / М. Таланова // Химик. – 2012. – № 18–19 (25 октября). – С. 2.
7. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17 л, спр. 1395 «Єнкен Б. К.» (15 травня 1926 – 1 грудня 1926 р.), арк. 9.
8. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2416 «Єнкен Б. К.» (1927–1928 рр.), арк. 7–8.
9. *Єнкен Б. К.* [Рецензія] / [Б. К. Єнкен] // Южно-Русская с.-х. газета. – 1909. – № 12. – С. 12–13. – Рец. на ст. : Розен И. Б. Сельскохозяйственная опытная станция въ Соединенных Штатахъ Сев. Америки / под ред. В. В. Таланова // Изв. земской с.-х. агентуры в Соед. Штатахъ. – Екатеринбург, 1908. – № 1.
10. *Вергунов В. А.* Історія органічного землеробства в Україні у контексті внеску Героя Соціалістичної праці, Героя України С. С. Антонця / В. А. Вергунов // Дбаючи про землю: думка, дія, турбота (презентація книги «Автограф на землі. Семен Антонєць» : зб. матеріалів. – К. : Зерно, 2014. – С. 16.
11. *Американская сельскохозяйственная агентура* // Сельско-Хозяйственный Листок. – 1912. – № 3 (22 января). – С. 8.
12. *К закладке главного здания Харьковской селекционной станции* // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1909. – № 25–26 (31 июля). – С. 10–12.
13. *Общее собрание Харьковского Общества сельского хозяйства* // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1909. – № 3–4. – С. 13.
14. *Єнкен Б. К.* [Єнкен Б. К.] Из деятельности Харьковского общества сельского хозяйства / Б. К. Єнкен // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1909. – № 5–6. – С. 21.
15. *Єнкен Б. К.* Развитие опытного дела в России и его современное положение / Б. К. Єнкен // Двадцатипятилетие Полтавской опытной станции (1884–1909 г.). Историческое обозрение. – Полтава : Электр. тип. И. А. Фришберга, 1916. – Вып. 2. – С. 25–77.
16. *Єнкен Б. К.* Развитие опытного дела в России и его современное положение / Б. К. Єнкен. – Полтава: Электр. тип.-лит. И. Л. Фришберга, 1909. – 52 с.
17. *Празднование 25-ти-летия* // Хуторянин. – 1909. – № 41. – С. 1393.
18. *Єнкен Б. К.* итогам первого Всероссийского селекционного съезда / Б. К. Єнкен // Сельскохозяйственный вестник Юго-Востока. – 1911. – № 2 (1 февраля). – С. 14–16.
19. *Б.К. Єнкену.* 3 декабря 1925 г. // Научное наследство. – М. : Наука, 1980. – Т. 5. Николай Иванович Вавилов (из эпистолярного наследия 1911–1928 гг.) – С. 243–244.
20. *Крестьянин.* По поводу опытного съезда / Крестьянин // Сельско-Хозяйственный Листок. – 1912. – № 22 (2 июня). – С. 2.
21. *Третье заседание соединительной секции виноградарства, виноделия, садоводства, огородничества и плодоводства* // Труды 1-го Съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-востока России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. – Ростов-на-Дону, 1913. – С. 55.

22. *Журнал* 2-го заседания комиссии 1-го Съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-востока Европейской России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. // Труды 1-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-востока России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. – Ростов-на-Дону, 1913. – С. 78–79.
23. *Енкен Б.* Об организационно-посредническом Бюро и испытательной комиссии при нем / Б. Енкен // Труды 1-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-востока России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. – Ростов-на-Дону, 1913. – С. 446–453.
24. *Енкен Б.* О Комитете сельскохозяйственного растениеводства Харьковского общества сельского хозяйства / Б. Енкен // Труды 1-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-востока России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. – Ростов-на-Дону, 1913. – С. 453–457.
25. *Постановление* подсекции соединенной селекционной и семеноводственной // Труды 1-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-востока России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. – Ростов-на-Дону, 1913. – С. 45.
26. *Лохвицкое* опытное поле. Культура табака-махорки и масличных / сост. Г. И. Жуков. – Лохвица : Тип. Н. Б. Дельберга, 1913. – С. 5, 12, 17.
27. *Отчет* о деятельности опытного поля по культуре табака-махорки, масличных и гречихи Лохвицкого общества сельского хозяйства за 1910 г. / сост. М. Д. Ренский. – Тамбов : Тип. губземства, 1911. – С. 70–82.
28. *Лохвицьке* дослідне поле // Ежегодник русских сельскохозяйственных опытных учреждений / М-во землед. и госуд. имуществ, Департамент земледелия. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1901. – С. 394.
29. *Из деятельности* Харьковского Общества Сельского Хозяйства // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – № 24. – С. 20.
30. *Енкен Б. К.* Пивоваренные ячмени в Западной Европе и их селекция / Б. К. Енкен // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – № 24. – С. 20–21.
31. *Енкен Б. К.* О работах селекционного отдела с пивоваренным ячменем / Б. К. Енкен // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – № 26. – С. 22.
32. *Енкен Б. К.* В Комитете сельскохозяйственного растениеводства Харьковского общества сельского хозяйства / Б. Енкен // Сельскохозяйственный вестник Юго-Востока. – 1914. – № 14 (15 июля). – С. 18–19.
33. *Енкен Б. К.* В.В. Винер «Проект организации порайонного изучения сельского хозяйства...». Составили по поручению Департ. Земл. Старшим спец. по сел.-хоз.опыт. делу, с прил. схем, карт физико-географических регионов России. – СПб., 1908. – 70 с. // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1909. – № 1–2 (25 января). – С. 16.
34. Смета Главного управления Землеустройства и земледелия на 1911 год. Сельскохозяйственный вестник Юго-Востока. – 1911. – № 2 (1 февраля). – С. 3.
35. *Будрин П. В.* Основные черты организации Харьковской селекционной станции / П. В. Будрин // Труды областного съезда по селекции и семеноводству. – СПб., 1912. – Вып. 2. – С. 193–202.
36. *Вавилов Н. И.* Проблемы происхождения растений в современном понимании / Н. И. Вавилов // Труды Всесоюзного съезда по генетике, селекции, семеноводству и племенному животноводству в Ленинграде 10–16 января 1929 г. – Л. : Изд-во редакц. коллегии съезда, 1930. – Т. 1. – С. 149. – С. 5.